

Jernalder: De første fyrstefamilier

Fra 2. årh. e.Kr gik det mægtige Romerrige langsomt sin undergang i møde. Riget faldt definitivt sammen, da germanske stammer kort efter år 395 løb den vestlige del af riget over ende.

Krig blev også en del af hverdagen i de nordiske samfund. Efter ca. år 200 blev der over det meste af Nordeuropa gennemført en omstrukturering af det gamle stammesamfund. Det indebar en omfordeling og intensivering af udnyttelsen af jorden. Der skete nu en teknologisk og samfundsmæssig udvikling, som ikke var set tidligere. Husene,

gårdene og landsbyerne ændrede karakter med flere funktioner og fik en større produktivitet.

Man begyndte at få overskudsproduktion i landbruget og kunne beskatte både jorden og producenterne. Det frigjorde en større del af befolkningen til håndværksproduktion og krigstjeneste. Rigdommen blev samlet på færre og ekstremt rige familier med langtrækkende internationale kontakter. De første fyrstefamilier voksede frem som både politiske og religiøse ledere af større regioner.

Iron Age: The first princely families

From the 2nd century AD the mighty Roman Empire went into slow decline. It fell finally to Germanic tribes, who invaded its western provinces shortly after 395 AD.

War also became part of everyday life in the Scandinavian countries. After around 200 AD, over much of Northern Europe, the old tribal societies were restructured, which entailed redistribution and intensified working of the land. Societies now underwent unprecedented advances in technology and social development. Houses, farms and villages

changed beyond recognition, with extended functions and increased productivity.

As farming began to produce surpluses, it was now possible to tax both the land and those who worked it. This released a large section of the population to work in skilled trades and serve in wars. Wealth was amassed by fewer and extremely rich families with wide-ranging international contacts. The first royal families emerged as both political and religious leaders of extended regions.

Epoka żelaza: Pierwsze rodziny możnowładców

Od II wieku naszej ery rozpoczyna się powolny rozpad Cesarstwa Rzymskiego. Ostateczny upadek nastąpił wskutek najazdów plemion germańskich, które zalały cesarstwo od zachodu po 395 r.

Wojny były powszechne również w społecznościach skandynawskich. Mniej więcej po roku 200 n.e. ma miejsce proces przekształcania dawnych struktur plemiennych na większości obszarów Północnej Europy. W jego wyniku ma miejsce redystrybucja ziemi i intensyfikacja gospodarki rolnej. Społeczności przeżywają gwałtowny rozwój technologiczny i społeczny. Zmienia się charakter budynków miesz-

kalnych, gospodarstw i wiosek, które zaczynają pełnić nowe funkcje. Rośnie wydajność gospodarki.

Rolnictwo zaczyna produkować nadwyżkę, wprowadzane zostają podatki ziemskie i od produkcji rolnej. Stwarza to większą liczbę osób żyjących z rzemiosła lub wojny. Bogactwo skupia się w rękach mniejszej liczby niezmiernie bogatych rodzin, posiadających rozległe sieci międzynarodowych kontaktów. Wyłaniają się pierwsze rodziny możnowładców, sprawujących prymat zarówno polityczny, jak i religijny nad większymi regionami.

Ligbålet overværes af de sørgende, men den døde glemmes ikke. En stor bautasten sættes over graven. Måske har det været vist på bautastenens flade side, hvem den døde var.

I jernalderen opstår de første egentlige landsbyer. Der er tale om store og velbyggede huse, ofte med plads til opstaldede husdyr i den ene ende. Især i Jylland ser man store bebyggelser med op til 15-20 gårde samlet i et fællesskab.

Alliancer med de germanske stammer syd for Østersøen førte også til kontakter til det romerske rige. Kontakterne betød, at eksotiske luksusvarer og ny teknologi inden for bl.a. landbrug og krigskunst kom til landet.

ET EVIGT MINDE

Vi kender ikke navnene på de døde, der ligger her i Gryet. De kom fra omegnens gårde og blev bisat på det hellige sted. Her gik også vigtige veje, som bandt de små samfund sammen. Gå en tur i Gryet og oplev den særlige stemning. Hvem skulle mindes med de sten, der i dag er anonyme?

NYE GUDER

Omkr. 500 e.Kr. dukker de første vidnesbyrd om en særlig germansk gudekreds frem. Guldbrakteaten fra 5. årh. gengiver myten om Odins søn Balder, der myrdes med en pil af mistelten.

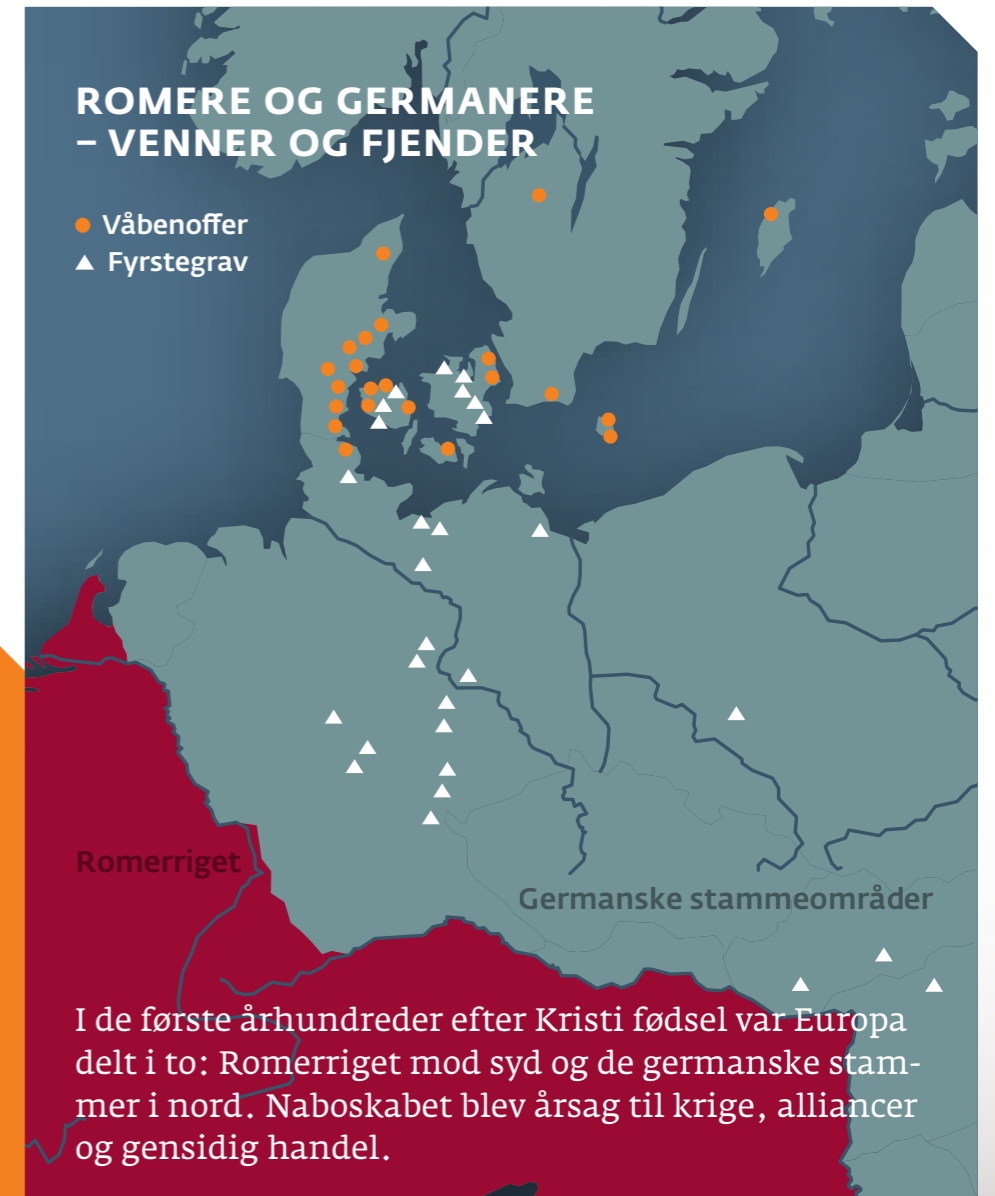
*Jeg så Balder,
blodig Cuddom,
Odins Barns
skjulte Skæbne.
Jeg så vokse
højt på Volden
tynd og yndig
Mistelten.
Hød traf med Buen,
Træet var Pilen,
som mig syntes
sorgbevinget.*
Vølvens Spådom

FÅ MERE VIDEN:

Besøg også bautastens gravfeltet Louisenlund ved Østermarie.

Besøg Bornholms Museum
bornholmsmuseum.dk

1001fortaellinger.dk
kulturarv.dk/danmarks-oldtidilandskabet

I de første århundreder efter Kristi fødsel var Europa delt i to: Romerriget mod syd og de germanske stammer i nord. Naboskabet blev årsag til krige, alliancer og gensidig handel.

TIDSLINJE

Gryet i landskabet

Gryet ligger på en bakkeø, som i oldtiden var omkranset af vand eller vådområder. Egnens jernalderbefolkning fandt stedet egnet som begravelsesplads. De døde blev kremeret og begravet, og enkelte grave blev markeret med store bautasten.

Både øst og vest for Gryet er der fundet spor efter bopladser fra jernalder og vikingetid. Det er sandsynligt, at mennesker fra netop disse bopladser ligger begravet eller er mindet ved bautastenen her.

Bopladserne har været forbundet af vejforløb. Én vej går gennem Gryet i østlig og vestlig retning, men det er også muligt at se hulveje i Gryets sydvestlige kant. Hulvejenes retning fører mod syd over et nu tildækket vadested over Øle Å. Tidligere snoede åen sig helt op omkring Gryet.

Gryet and its surroundings

Gryet is on a hill-shaped island that was surrounded by water or wetlands in prehistoric times. The Iron Age population here considered the area to be a suitable burial site. The dead were cremated and buried and some graves were marked with large menhirs.

Traces of Iron Age and Viking settlements have been found both east and west of Gryet. It is likely that people from these settlements are buried here or had menhirs erected in their honour.

The settlements were connected by a system of roads. One road bisects Gryet from east to west, but sunken roads are also visible at Gryet's south-western perimeter. The sunken roads lead south over a now covered crossing across Øle stream. The stream once snaked all the way up and around Gryet.

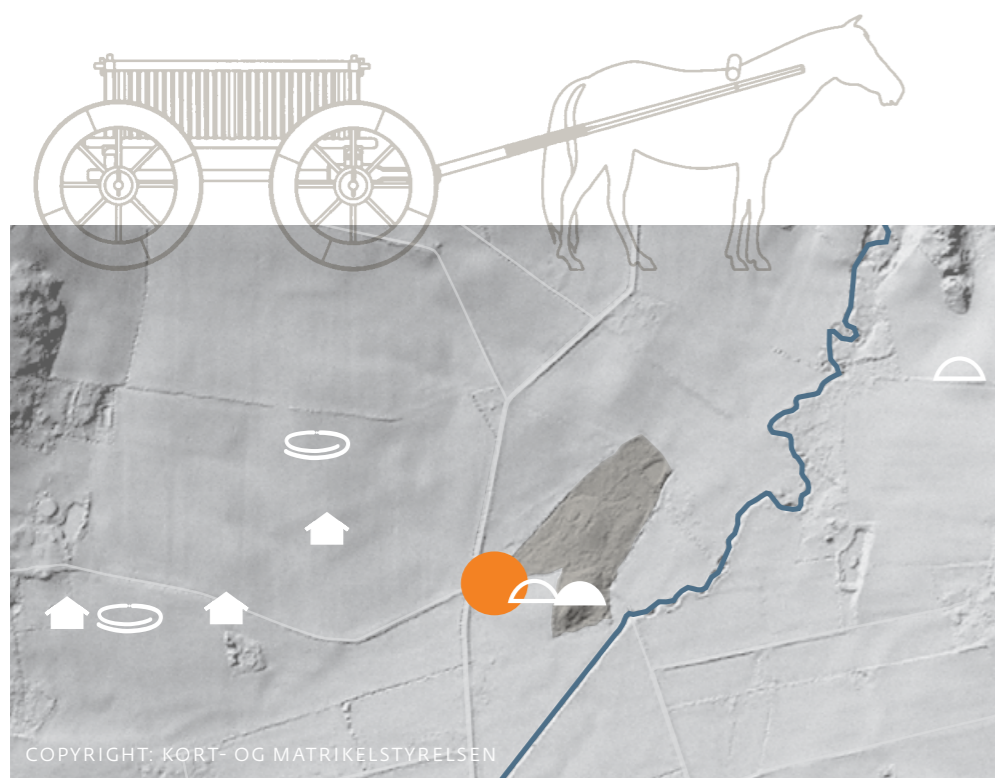

Gryet w krajobrazie

Gryet jest położone na wzgórku-wysepce, w przeszłości otoczonej wodą lub terenami podmokłymi. W epoce żelaza mieszkająca tu ludność uznała, że miejsce nadaje się na cmentarzysko. Zwłoki były palone i grzebane, a na niektórych grobach ustawiono wielkie menhiry.

Zarówno na wschód jak i na zachód od Gryet odkryto ślady osad z epoki żelaza i okresu wikingów. Jest prawdopodobne, że to mieszkańców właśnie tych osad pogrzebano w Gryet lub upamiętniono menhirami.

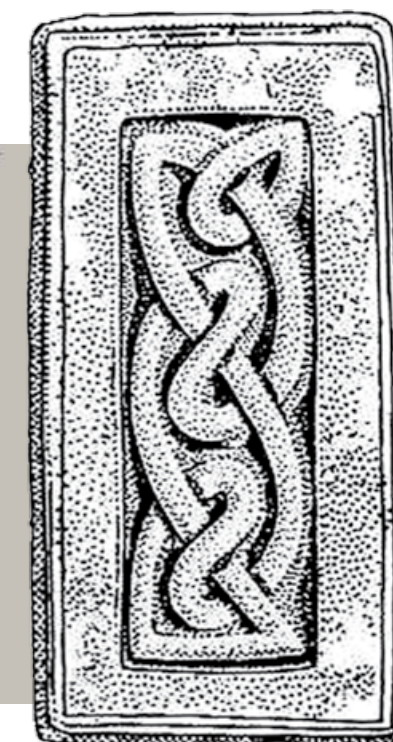
Osady były połączone ze sobą drogami. Jedna z nich przecina Gryet ze wschodu na zachód, ale ślady dawnych dróg są też widoczne na południowo-wschodniej obrzeżu terenu. Drogi prowadzą na południe poprzez nieistniejący już bród na strumieniu Øle Å. Dawniej wił się on bardzo blisko Gryet.

Gryet ligger på en bakkeø, der i oldtiden var omgivet af vand eller vådområder. I Gryet findes både bevarede (▲) og nu forsvundne (◐) høje. Fra området kendes både bopladsfund (▲) og skattefund af fine smykker (◉).

Oldtidens vejspor går tæt forbi bautastenen. Én vej går op fra et vadested over Øle Å.

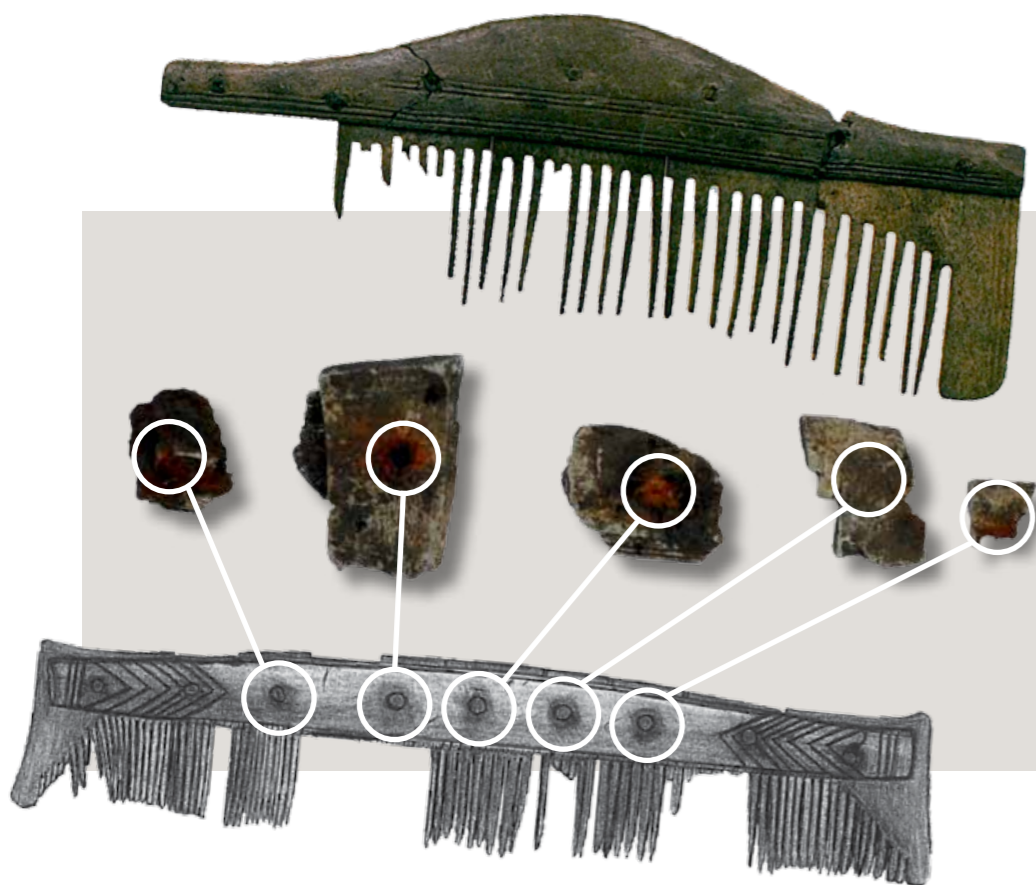
Bautasten – Grave og Hulveje

Der er 67 bautasten i Gryet, men der har været mange flere. Over 100, regner man med. Nogle sten er fjernet fra marken ved Gryets vestlige indgang efter 1870.

Ved en arkæologisk udgravning af marken i 2011 fandtes ni grave inkl. fire fundamenter til bautasten. Brandgravene var meget ødelagte af moderne dyrkning.

I en grav fandtes de brændte knogler fra et menneske sammen med en brændt benkam. Kammens dekoration daterer den til perioden mellem 375-550 e.kr. I en anden grav fandtes en hvæssesten, der kan dateres til begyndelsen af vikingetiden omkring år 750-900 e.kr. Gravpladsen var i brug gennem mange århundreder.

Foruden gravene, fandtes også spor efter en hulvej der har løbet parallelt med vejene i Gryets sydvestlige del.

The menhirs – graves and sunken roads

There are 67 menhirs at Gryet, but there were once many more. More than 100, it is believed. Some stones were removed from the field west of the entrance to Gryet after 1870.

An archaeological excavation of the field in 2011 uncovered nine graves including the foundations of four menhirs. The cremation graves had been badly destroyed by modern farming.

One grave contained the cremated remains of a person together with a burnt comb made of bone. The decorations on the comb date it to 375-550 AD. A second grave contained a whetstone that can be dated to the early Viking Age – around 750-900 AD. This means that the burial site was in use for many centuries.

Traces of a sunken road were also found. It ran parallel with the roads in the south-western part of Gryet.

Menhiry, groby i stare drogi

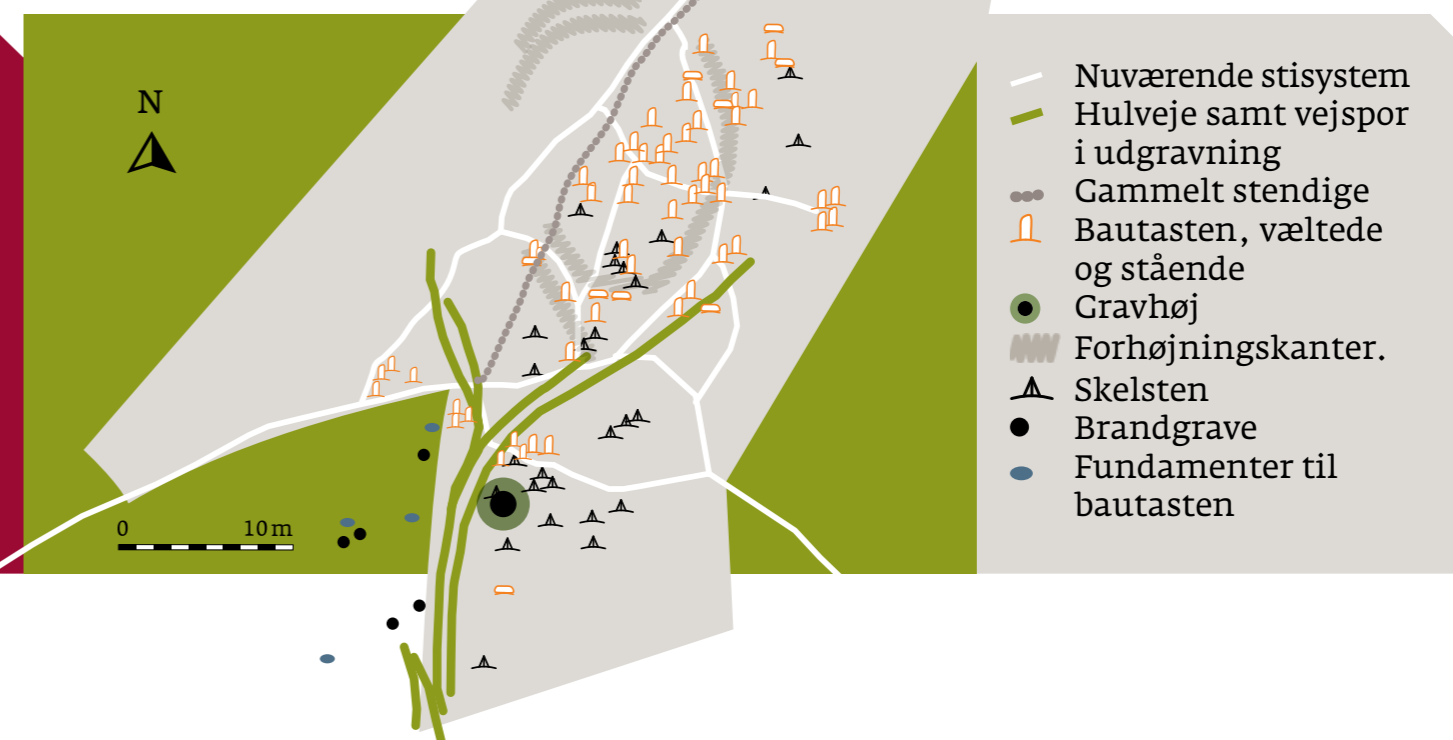
W Gryet znaleziono 67 menhirów, ale było ich o wiele więcej, najprawdopodobniej ponad sto. Niektóre zostały usunięte z łąki przy zachodnim wejściu do Gryet po 1870 r.

Podczas wykopalisk archeologicznych w 2011 r., na łące znaleziono dziewięć grobów i cztery podstawy pod menhiry. Ciało palne groby są bardzo zniszczone wskutek działalności rolniczej.

W jednym z grobów znaleziono przepalone kości ludzkie razem z przepalonym kościanym grzebieniem. Jego zdobienia pozwalają określić datę na okres między 375 – 550 n.e. W innym grobie znaleziono osełkę datowaną na początek okresu wikingów, ok. 750 – 900 n.e. Cmentarzysko było w użyciu przez wiele stuleci.

Oprócz grobów znaleziono również ślady dawnej drogi (tzw. holweg), biegnącej równoległe do dróg w południowo-zachodniej części Gryet.

Ved den arkæologiske udgravning i 2011 blev fundet de små rester af en brændt benkam. Det er heldigt at resterne er bevaret efter 1500 år i jorden. Kammen og andre af den dodes personlige ejendele blev brændt på bålet sammen med den døde.

- Nuværende stisystem
- Hulveje samt vejspor i udgravning
- Gammelt stendige
- Bautasten, væltede og stående
- Gravhøj
- Forhøjningskanter.
- ▲ Skelsten
- Brandgrave
- Fundamenter til bautasten

Tavse mindesten

Bautasten er store sten sat som mindesmærker for afdøde. De kan markere en brandgrav, men de kan også være sat uden en grav. En sådan tom grav kaldes for et kenotaf, hvilket betyder mindesmærke for en person, der døde et andet sted.

Bautasten har alle en flad side, hvorpå man måske oprindeligt har kunnet se, hvem stenen skulle ære. Det kan være svært at datere et gravanlæg med bautasten præcist, fordi graven som regel er ødelagt. Ofte står bautastenen sammen med eller i nærheden af røser, der er gravhøje af stablede sten.

Bautasten har været brugt fra det første årtusinde f.kr., men de er hyppigst i tiden fra omkring 400 – 900 e.kr. Herefter fortsætter traditionen med mindesten med vikingetidens billed- og runesten, som kendes fra hele Sydskandinavien.

Stony silence

Single-stone monuments (menhirs) are large stones erected as memorials for the dead. Some mark cremation graves and some were erected without a grave. Empty graves like this are called cenotaphs, which means a monument for a person who died elsewhere.

Menhirs all have a flat side that may originally have described the person in whose honour the monument had been erected. As cremation graves with menhirs are often destroyed, it is difficult to date them accurately. Often the menhirs are erected in groups or close to cairns, which are memorial piles of stones.

Menhirs have been used from the first millennium BC but were most frequent during the time from around 400 to 900 AD. The tradition for stone monuments then continued with the stones with images and runes from the Viking Age, found throughout Southern Scandinavia.

Milczące pomniki

Menhiry to głazy ustawiane ku pamięci zmarłych. Stoją nad ciałopalnymi grobami, ale niekiedy też w miejscach, gdzie nikt nie jest pochowany. Taki pusty grób nosi nazwę cenotafu, czyli pomnika ku czci osoby, która zmarła w innym miejscu.

Każdy menhir miał jedną gładką powierzchnię, na której być może było zaznaczone, komu był poświęcony. Grobów z menhirami nie da się precyzyjnie datować, bo sam grób zazwyczaj nie zachował się. Menhiry często występują w połączeniu z kopcami kamiennymi lub w ich pobliżu.

Menhiry były w użytku od I tysiąclecia p.n.e., ale okres ich najczęstszego występowania przypada na 400 – 900 n.e. Tradycja głazów pamiątkowych jest kontynuowana w okresie wikingów. Głazy ozdabiane płaskorzeźbami i pismem runicznym wikingów spotyka się w całej południowej Skandynawii.

Enkeltstående bautasten er almindelige på Bornholm. Denne står ved landevejen syd for Svaneke. På mange bautasten er skåltegn. Det er små indhuggede fordybninger (markeret med hvide ringe), som måske har været en beskyttelse mod onde ånder? Stenen til højre står i Louisenlund.

Vi har kendskab til ca. 1000 bautasten på Bornholm, men kun omkring 250 er bevaret i dag. På kortet ses, at de står nogenlunde jævnt fordelt over hele øen. Fire lokaliteter med store samlinger af bautasten er markeret.

1. St. Bjergegård
2. Louisenlund
3. Hjortebakke
4. Gryet

Genbrug af bautastenen

I det sydvestlige hjørne af Gryet ses en gravrøse.

Røser er gravhøje bygget af sten i stedet for jord. Gravrøser bygges fra bronzealderens begyndelse (1700 f.kr.) og frem til vikingetiden (900 e.kr.f.). De er dog mest almindelige i bronzealderen i det østskandinaviske område. Gravrøsen i Gryet er ikke udgravet, og kan derfor være ældre end bautastenenene.

Nogle få meter syd for gravrøsen kan man se et "fundament" til en bautasten med kilehuller i. I 1800-tallet forlelskede læge Kaufmann fra Nexø sig i den smukke sten, der stod her. Han transporterede den til Nexø Kirkegård, hvor den siden blev hans gravsten. Da Kaufmanns grav blev sløjft i 1984, besluttede man at bruge den som mindesten ved de ukendtes gravsted på Nexø Ny Kirkegård. Her kan den ses i dag.

Recycled menhirs

A cairn of piled stones is visible in the south-western corner of Gryet.

Cairns are memorials constructed as piles of stones instead of mounds of earth. Cairns were built from the early Bronze Age (1700 BC) until the Viking Age (900 AD). However, they were most common in the Bronze Age in the Eastern part of Scandinavia. The cairn at Gryet may be older than the menhirs.

A few metres south of the cairn, you can see the "foundation" of a menhir with wedge-shaped holes. In the 1800s, a doctor named Kaufmann from Nexø fell in love with the beautiful stone that stood here. He had it transported to Nexø Churchyard, where it later became his gravestone. When Dr Kaufmann's grave was levelled in 1984, however, the stone became a memorial for the unknown dead in Nexø New Churchyard. You can see it there to this day.

Wtórne wykorzystanie menhirów

W południowo-zachodniej części Gryet widoczne są pozostałości po kopcu kamiennym.

Kamienne kopce grobowe występują od początku epoki brązu (1700 p.n.e.) do okresu wikingów (900 n.e.). Najbardziej rozpowszechnione są w epoce brązu na terenie wschodniej Skandynawii. Kamienny kopiec grobowy w Gryet nie był badany i być może jest starszy od menhirów.

O kilka metrów od pozostałości kopca kamiennego zobaczyć można „fundament” menhiru z otworami do klinowania głazu. W XIX wieku lekarz Kaufman z miasteczka Nexø stracił głowę dla pięknego menhiru w Gryet. Przewiózł go na cmentarz w Nexø, gdzie menhir stał się jego nagrobkiem. Kiedy grób lekarza zlikwidowano w 1984 r., menhir stał się pomnikiem na grobie bezimiennych na nowym cmentarzu. Stoi tam po dziś dzień.

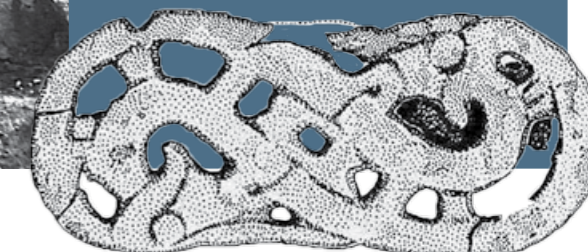

BAUTASTEN PÅ VANDRING

Til venstre et fotografi fra 1870'erne af bautastenen, som Frederik Ferdinand Kaufmann fik flyttet til Nexø Kirkegård. Billedet viser stenen med påsat navneplade af hvid marmor. Til højre ses stenen ved de ukendtes grav, hvor den står i dag.

Gryet har altid været et yndet udflugtsmål. Billedet er taget før 1914 og viser opsatte bænke til gæsterne.

Sten i rundkreds

De fleste bautasten står i en tilsyneladende spredt orden. Andre står i grupper, som kan markere familietilhørsforhold mellem de gravlagte. Enkelte sten står i en kreds, som her.

Rundkredse af bautasten kaldes for domarringe. De fleste domarringe kendes fra Sverige. I Danmark har vi kun to bevarede domarringe. Den anden står i Hjørtebakke kun 3½ km vest for Gryet ad landevejen mod Aakirkeby.

I centrum af domarringen findes som regel en brandgrav. Domarringe består ofte af syv eller ni sten, men der kendes eksempler på ringe med flere sten. På gravpladsen Jættebro i Østermarie fandtes spor efter domarringe med op til 21 sten. Domarringen i Gryet har oprindeligt bestået af ni sten, hvoraf der står seks tilbage.

Stone circles gathering moss

Most menhirs appear to be scattered. Others are grouped to mark family ties between the deceased. Some stones are erected in a circle like this.

Circles of menhirs are called domar rings in Danish and Swedish and in fact most of them are preserved in Sweden. Denmark has only two domar rings left. The other one is in Hjørtebakke just 3½ km east of Gryet along the country road towards Aakirkeby.

Domar rings usually have a cremation grave at their centre. Often these rings comprise seven or nine stones but some have been known to have more. At the Jættebro burial site in Østermarie, traces have been found of domar rings with up to 21 stones. The domar ring at Gryet originally consisted of nine stones, six of which are still standing.

Kręgi menhirów

Większość menhirów wydaje się być ustawiona bez szczególnego porządku. Inne stoją w grupach, które mogą oznaczać pokrewieństwo zmarłych, pochowanych w ich pobliżu. Z kolei jeszcze inne tworzą kręgi, jak w Gryet.

Kręgi ustawionych menhirów noszą nazwę kromlechów. Najwięcej ich znajduje się w Szwecji. W Danii zachowały się tylko dwa kromlechy. Drugi z nich jest w Hjørtebakke przy drodze do Aakirkeby, o 3,5 km na wschód od Gryet.

W centrum kręgu zazwyczaj znajduje się grób ciałopalny. Sam krąg składa się często z siedmiu lub dziewięciu głazów, choć znane są takie, w których występuje ich więcej. Na cmentarzysku w Jættebro w Østermarie znaleziono ślady kręgów z 21 menhirów. Krąg w Gryet składał się pierwotnie z dziewięciu głazów, z których zachowało się sześć.

På gravpladsen Jættebro i Østermarie fandtes spor efter flere domarringe. Selve stenene var væk, men der var spor efter deres nedgravning. Kun en enkelt bautasten fandtes i nærheden (i rød ring på foto og tegning).

Ældre fotografi af domarringen og bautasten på den nærliggende lokalitet Hjørtebakke, blot 3½ km vest for Gryet. I dag er skov vokset op omkring gravpladsen.

Sporenes betydning

Bautastenene i Gryet står dels enkeltvist og spredt, dels samlet i mindre grupper. Grupperne kan vise familie relationer mellem de døde.

Hist og her stikker mindre, lidt spidse sten op. De kan være skelsten, der markerer grænser mellem familiegrupper eller landsbyer. I terrænet kan desuden anes nogle terrassekanter fra små marker. De er mest tydeligt i nærheden af stenrøsen.

I den nordøstlige del af Gryet før det våde område, anes en gruppe små forhøjninger i terrænet. Det kan være gravhøje. Ofte findes vidt forskellige former for gravanlæg på samme område. Det viser at pladsen er brugt gennem længere tid eller gennem flere perioder. Men da nye grave som regel altid respekterer de ældre grave, må det betyde at gravene har været markeret på overfladen. – F.eks. med bautasten!

En fibula er en slags nål, der har holdt sammen på dragten. Denne er fornemt udsmykket med to dyr, der sidder mod hinanden. Tegningen viser hvordan nålen har set ud. Den er fundet på Døvregårds jord få hundrede meter fra Gryet.

Heaps of history

Some of the menhirs at Gryet are scattered and others are in small groups. These groups may reveal family ties linking the dead.

Smaller, pointed stones stick up here and there. These may be boundary stones that mark the boundaries between family groups or villages. You can just make out the terraced edges of small fields in the landscape, especially near the cairn.

In the north-eastern part of Gryet, you can just see a group of small heaps in front of the wetland area. These may be burial mounds. Often, very different kinds of burial sites are found in the same area. This shows that the site was used for a long time or for several periods. As a rule, people building new graves respected older graves and left their surface markers undisturbed – with menhirs, for instance.

Yderst sjældent finder vi afbildninger af mennesker fra jernalderen. På bopladsen nogle hundrede meter vest for Gryet er der fundet dette stykke af en dragtnål med to hoveder på.

Znaczenie śladów

Menhiry w Gryet stoją rozrzucone pojedynczo, bądź też w mniejszych grupkach. Zgrupowane menhiry być może wskazują na pokrewieństwo pochowanych osób.

Tu i ówdzie wychylają się z ziemi mniejsze, nieco spiczaste głazy. Są to być może kamienie graniczne między posiadłościami klanów lub wioskami. Ponadto, na tym obszarze, ledwie widoczne są brzegi tarasowych poletek. Najwyraźniej widać je w pobliżu resztek kopca kamiennego.

W północno-zachodniej części Gryet, przed terenami podmokłymi, zarysowuje się grupa niewielkich wzniesień. Być może są to ziemne kopce grobowe. Bardzo często na tym samym obszarze występują różnorodne formy pochówków. Jest to dowodem długiego używania cmentarzyska lub używania go w wielu różnych okresach. Ponieważ nowsze groby nigdy z reguły nie nakładają się na starsze pochówki, możeto oznaczać, że groby były oznakowane na powierzchni – na przykład menhirami!

Ved den arkæologiske udgravning i 2011 fandtes en hvæssesten til at slibe knive på. Den er lavet af norsk skifer, som blev importeret i store mængder i den første del af vikingetiden.

